

Danebod Højskole som pædagogisk hotspot 1978-1990

- det grønne perspektiv

Af Kaj Smedemark, lærer på Danebod Højskole 1978-1998. Forstander 1998-2000 sammen med Hanne Smedemark.!

Indhold

Danebod Højskole som pædagogisk hotspot	2
God undervisning er forståelig, anvendelig og meningsfuld	4
1. Danebod Højskole. 46 m ² solfangere på taget. Billedet er taget fra toppen af det 18 meter høje tårn på Danebod Energiforsynings 48 kW-mølle i 1983. Foto: Kaj Smedemark.....	5
Danebod med grønt perspektiv 1978-2000	6
Find det du elsker - livsglæde skaber vindere	7
2. Danebods økologiske gartneri 1983 Med GA-MA-drivhuse og fedekalve på overdrevet. Fotos fra Danebod Møllens nacelle: Kaj Smedemark.....	8
3. Solfanger til udendørs brusebad. Årets løghøst hænger i bundter under halvtaget. 1980. Foto: Kaj Smedemark.....	9
En helhed med engagement, humor og frisind	9
Ligeværdighed og urørlighedszone	11
Oplivelse skaber frivillig flid	12
Danebods iværksætterkultur	12
4. Løvfrø-biotop med Danebod Møllen og udsigt til Ærø i baggrunden. Foto: Kaj Smedemark.	13
5. Redigering af radioudsendelse i studiet med Erik Lindsø. MUSEUM SØNDERJYLLANDS MEDIEARKIV.	15
Ugekurset introduceres på Danebod	16
Poesi, passion og præstation går hånd i hånd	16
6. Mogens Hemmingsen med studiekreds i idéhistorie 1979. Fotograf ukendt.	17
Andelsselskabet Danebod Energiforsyning	18
7. Billeder fra møllebyggeriet 1980-83. Fotos: Kaj Smedemark. Darriusrotor 1980, fotograf ukendt....	19
8. Rene tjekker profil på en vinge til Darriusrotor. Foto: Bent Kentov.....	20
Selvforsyning med sol og vind på Danebod?	20
9. Tårn med nacellen og vinger klar til at blive rejst. Hanne og jeg boede i huset i baggrunden – det var før nogen myndigheder tænkte over afstandskrav til møller! Fotograf Bent Kentov. MUSEUM SØNDERJYLLANDS MEDIEARKIV.	21
Danebod Møllen rejst og sat i drift 1983	22
10. Danebod Møllen med nacellen og vinger løftes på plads på nederste del af tårnet. Foto: Bent Kentov. MUSEUM SØNDERJYLLANDS MEDIEARKIV.	23
Vellykket pionerindsats til omstilling til grøn energi	24

11. De første moduler af 85 m ² solfangeranlæg monteres på teatersalens tag. Foto: Kaj Smedemark.	25
Danebod 1990: vedvarende energi er et realistisk alternativ	25
Danebods økologiske Gartneri	26
12. GA-MA-drivhuse og Danebod Møllen på bakken. 1983. Foto: Kaj Smedemark.	27
13. Markarbejde. Fotograf ukendt. MUSEUM SØNDERJYLLANDS MEDIEARKIV.	28
Økologi som videnskab og frisindet dialog om værdisafklaring	28
14. Jeg underviser i økologi på "Halmloftet" på Danebod Højskole, 1980. Elevfoto.	29
Økologisk frilandsgartneri, drivhuse og frugtplantage fra 1980	30
15. Nedtagning af GA-MA-drivhuse på Augustenborg Sygehus' gartneri og drivhus med øko- tomatplanter 1980. Det er mig med tophuen. Foto: Bent Kentov og Kaj Smedemark.....	30
16. Løgene sættes, forår 1980. I baggrunden en Darrieus-rotor tv og vores lille grå Ferguson th. På bakketoppen stang til måling af vindstyrke. Her bliver Danebod Møllen senere rejst. Fotograf ukendt. ...	31
17. Forårsarbejde. 1979. Fotos: Kaj Smedemark.....	32
Det økologiske gartneri var et vindue mod verden	32
18. Jorden gøres klar med Goldoni Super Special 13. Foto: Kaj Smedemark.....	33
Danebods grønne Køkken	34
19. Æbleplukning til køkkenet september 1980. Økologiske stude til fryseren 1987. Foto: Kaj Smedemark.....	34
20. Løgene bundtes op til vinteropbevaring september 1980. Foto: Bent Kentov.....	35
Levende vekselvirkning om hverdagsproblemer på Danebod	35
Økologiske jordbrug: fra pionerindsats til grønt marked	36
21. Løgene er høstet og bundtes til ophængning. Danebod Højskole efterår 1980. En parabolsolfanger tv i baggrunden. Foto: Bent Kentov.....	37
Grønt håb og Den kolde Krig	38
Hvordan oplevede de unge selv deres højskoleophold?	40
Livsviljen aflæses i anvendelsen af den fri tid	41
Oplevelse af sammenhænge skaber livsduelighed	41
22. Temafester på Danebod 1979-80. Fotos: Kaj Smedemark.....	42
Eksistentielle samtaler er ofte uplanlagte og fortrolige	42
Danebod blev elevernes skole og gav livsmod og virkelyst	43

Danebod Højskole som pædagogisk hotspot

"Højskolen kan ikke forklares, den skal opleves", - er selvfølgelig et udsagn, der opgiver at beskrive skoleformen, men det udtrykker alligevel den

kendsgerning, at man ikke kan reducere menneskelivet til noget rent rationelt og objektivt forklarligt og styrbart. Denne forståelse blev levende for mig, da jeg kom til Danebod Højskole som ung nyuddannet biolog og gymnasielærer. Jeg blev budt velkommen til Danebod en aften i begyndelsen af juni 1978, hvor personalet og bestyrelsen med ægtefæller var inviteret til en hyggelig og lidt højtidelig aften, hvor man også officielt tog afsked med to andre lærere efter ti års ansættelse. Jeg var ansat pr. første august, og det blev aftalt, at jeg skulle undervise i økologi, tegning, krop og miljø og udvikling i Den tredje Verden. Det sidste emne var efter inspiration fra Erik Dammanns helt nye bog "Fremtiden i vore hænder" (1978), der også var navnet på en solidaritets-bevægelse, opstået som et resultat af Dammanns bog. Det var en bevægelse for en retfærdig fordeling af verdens ressourcer og en solidarisk livsstil, startet i 1974 på initiativ af bl.a. Dammann og økofilosoffen Arne Næss.

Jeg dumpede ned i et pædagogisk hotspot for omstilling af en patriarkalsk bondehøjskole til en almen dannende grundtvigsk højskole for elever med nye adfærdsformer. Eleverne kom fra hele Danmark, kun enkelte kom fra landbrugserhvervet. De kom også fra Gambia, Sverige, Tyskland, USA og Island. De havde ingen arbejdserfaring, kun skoleerfaring. "De har fået for meget skole og for lidt arbejde, og de har mærket alt for lidt til deres forældre", sagde undervisningsinspektør Vilhelm Nielsen i et foredrag på Danebod i 1980. Alene i det første år af min ansættelse vrimlede skolen med gode livsfortolkende fortællere – Johannes Møllehave, Tage Skou-Hansen, Knud Sørensen, Benny Andersen, Jytte Abildstrøm, Mads Lidegaard, Frode Jacobsen, Chr. Braad Thomsen, Troels Kløvedal og Åge Rosendahl Nielsen. Bazar gav koncert og samerne Alikkal Eira og Ende Gaup joikede om samernes undertrykkelse i Nordskandinavien, og de ca. 400 skolekredsmedlemmer deltog flittigt i de mange offentlige arrangementer. Uden for kurserne invaderedes skolen af Dansk Folkekor, Præstekonventet for Haderslev Stift og Kulturhistorisk Museumsforening. Det var livsglade folk! Og det årlige højskolekonvent samlede en septemberdag højskolekolleger fra de sønderjyske højskoler på Danebod Højskole til

erfaringsudveksling og inspiration. Et tredages elevmøde i juli gav gensyn til mange gamle elever lige fra 1930 og fremad.

På hverdagsaftener summede skolen af aktiviteter for højskoleeleverne – guitar, klaverspil, foto, boldspil, fortællinger i Alsingerstuen, arbejde i værkstederne, og lørdagens fest blev arrangeret af nyskabelsen, familiegruppen, der på skift havde ansvaret. Forstander Mogens Hemmingsen var blevet ansat som forstander som 28-årig i 1974, og hans hustru, Rita Haugård, blev "højskolemor". Gradvist, og efter grundige diskussioner, blev forstanderparrets visioner om at knytte de praktiske opgaver sammen med elevansvar, samvær og kvalitetsundervisning sat i værk. Eleverne kom med en længsel efter at bruge hænderne meningsfuldt og efter deltagelse i autentiske begivenheder. De havde modet til at vælge et vildt og uforudsigeligt højskoleophold.

Passede jeg som ret introvert overhovedet ind i denne hektiske sammenhæng? Danebod var en fri skole uden eksamen og med frihed blandt eleverne til valg af 22 timers manuelt og musiksk orienterede fag og mere boglige kulturfag om ugen – ved siden af fire ugentlige fællestimer, en sangtime og en times praktisk arbejde hver dag, der var obligatorisk. Hertil kom en halv times morgensamling og -sang seks af ugens dage med deltagelse af såvel lærere som elever. Ja, vi underviste også om lørdagen.

God undervisning er forståelig, anvendelig og meningsfuld

Mogens' spørgsmål var: hvad vil du tilbyde eleverne? Som højskolelærere formulerede vi i frihed selv indholdet i fagene og skulle bevise vores eksistensberettigelse ved at tiltrække elever til faget. Højskolens opgave lå hvor lærerens passion og evner og elevernes trang mødtes. I stedet for bondehøjskolens traditionelle fem måneders vinterskole for karle og tre måneders sommerskole for piger, var der nu to nye fire måneders kursusterminer, forår og efterår, hver opdelt i to moduler. Det betød, at vi var "på valg" fire gange om året. Det var nervepirrende hver gang, om

beskæftigelsen var sikret. Nogle højskolelærere har leveret det løse krudt til deres egen fyring, men der var rum til flere forsøg og tilpasning.

Erfaring fra min tid som gymnasielærer i København sagde mig, at unge søgte sammenhænge og at god undervisning baseres på, at den er forståelig, at indholdet berører noget i deres eget liv, og at den er meningsfuld *for dem*. Ja, det var egentlig lidt den frisættelse, jeg selv havde oplevet i Peter Banckes biologiundervisning på Morsø Gymnasium i 1966-1968.

1. Danebod Højskole. 46 m² solfangere på taget. Billedet er taget fra toppen af det 18 meter høje tårn på Danebod Energiforsynings 48 kW-mølle i 1983. Foto: Kaj Smedemark.

Danebod havde jordtilliggende, der var velegnede til at dyrke grønsager og det var oplagt at starte et gartneri uden brug af sprøjtemidler og med brug af biologiske metoder. Desuden var der klare tråde fra biologi og økologi til afgørende samfundsspørgsmål. Allerede i 1980 underviste Rene Karottki i globale klimaforandringer. Men vi vidste ikke, hvor stor drivhuseffekt CO₂

havde på atmosfæren og Jordens klimabalace. Det var først Brundtland-kommissionens "Vores fælles fremtid" (1987) der introducerede begrebet "bæredygtighed" og for alvor satte CO₂-udledningens drivhuseffekt og behovet for grøn omstilling på den politiske dagsorden. Udvikling af vedvarende energi var for os spørgsmål om forsyningssikkerhed, luftforurening, beskæftigelsespotentialet og pris, ikke klima. Men OPEC-landenes monopol på olie skulle brydes.

Danebod med grønt perspektiv 1978-2000

Det skulle vise sig, at jeg passede meget bedre ind i Danebod Højskoles dannelsesbillede, end jeg anede. Da jeg kom til Danebod, var skolen inde i en omstillingsproces og ledte efter nye meningsfulde perspektiver i undervisningen. De gamle landbrugsfag var væk, landbruget nedlagt i 1967, og elevsammensætningen havde skiftet til næsten udelukkende at være unge direkte fra 10. klasse eller gymnasiet. I Danmark gik landmandsfamiliernes selvstændige livsform i disse år gradvist i opløsning. Det gjaldt også min egen slægts. Siden 1945 havde 400.000 mennesker forladt landbruget, familiebruget blev reduceret til énmandsbrug, ægtefællen blev lønmodtager af virke og sind, mens landmanden blev driftsleder og renteslave i et forgældet og industrialiseret fabrikslandbrug. Den enkelte landmand blev ensom. På baggrund af en tragisk sag fra Als, hvor en yngre ugift landmand, efter en ydmygende gældssanering og tekniske sammenbrud i fordrings- og udmugningsanlæg, bryder sammen og må indlægges på psykiatrisk hospital, efterlyste jeg i højskolens årsskrift det konventionelle landbrugs bud på, hvordan den almindelige landbofamilie igen kunne genvinde arbejdsglæden i et rimeligt og miljøvenligt landbrug. Artiklen var meget kritisk over landbrugets forskere, konsulenter og politiske repræsentanter, der legitimerede omvæltningerne i erhvervet, manglen på dyrevelfærd og brug af kemiske midler – kunstgødning, sprøjtemidler og medicin. Mange - også i skolekredsens bestyrelse - blev vrede og stødt over artiklen, især at jeg havde henvist til det konkrete

eksempel på vanrøgt af dyr, og tilladt mig at skrive at tragedien udspillede sig på Als. Mogens fastholdt ved flere lejligheder end her, at han havde det pædagogiske ansvar. Det var ikke enkelte bestyrelsesmedlemmers opgave at blande sig.

Find det du elsker - livsglæde skaber vindere

Men hvilke aktuelle opgaver burde højskolen belyse? Det var nu åbne spørgsmål til Danebods lærere. De samfundsmæssige vilkår havde ændret sig, udfordringerne var nye og anderledes. Det, unge mennesker først og fremmest tændte på, når de drog på højskole, var ikke dansk, sprog, matematik, gymnastik og landbrugsfag. Vi havde nu rum til frit at udveksle ideer. Det viste sig, at en af de store sager, vi kunne samles om, var naturen, de miljømæssige og sikkerhedsmæssige problemer, de manuelle og musiske fag og den historie, der i dette perspektiv kunne binde fortid og fremtid sammen. Kunne jeg præstere livsoplysning om det med forståelighed, anvendelighed og meningsfuldhed *for de unge højskoleelever*? At finde frem til det krævede ikke blot bevidst, faktuel viden, men også intuitiv, ubevidst viden om mange forhold.ⁱⁱ

Sammen med Rene Karottki kunne jeg bidrage med et økologisk perspektiv på udviklingen i samfundet. Rene blev initiativtager og tovholder på adskillige energiprojekter – solfangere på teatersalsbygningen, biogasanlæg ved værkstedsbygningen, Darrieus-roter og Danebod Møllen – og han oprettede i 1979 Energikontoret på Als under Samvirkende Energikontorer til rådgivning i energispørgsmål. I en periode fra 1980-82 var Danebod centrum for OVE's Internationale Sekretariat, et internationalt netværk til samarbejde om grøn energi. Sekretariatet blev senere til et globalt netværk for vedvarende energi, stiftet under Rio Konferencen i 1992.

Danebod blev i de følgende ti år foregangsvirksomhed m.h.t. energibesparelser og udnyttelse af ny energiteknologi og samtidig besøgsmaal for hundredvis af gæster fra ind- og udland. At Danebod var et

frugtbart brændpunkt kunne vi også konstatere ved at flere højskolefolk sendte deres unge som elever.

2. Danebods økologiske gartneri 1983 Med GA-MA-drivhuse og fedekalve på overdrevet. Fotos fra Danebod Møllens nacelle: Kaj Smedemark.

For mig blev det til undervisning i fagene økologisk jordbrug, udvikling i fattige lande, arbejdsmiljø ("krop og miljø"), feltbiologi, bioetik og bæredygtig udvikling. Som lærere blev vi opfordret til at undervise i det, der særligt optog os, og det var velkomment at byde ind med nye ideer. Det kunne aflæses i årsskrifterne for de følgende år (Danebod, 1978-2000).ⁱⁱⁱ Jeg blev inspireret af skønlitteratur og digte, ligesom mange andre naturvidenskabeligt uddannede, og en forfatter, der især optog mig i disse år, var Thorkild Bjørnvig, der besøgte Danebod i oktober 1983. Han har, gennem sine mange indignerede essays om naturudnyttelse, været én af de få forfattere, der har haft noget at sige politikere. Det er i Danmark (modsat i fx Frankrig) ikke normalt, at digtere indgår så direkte i samfundslivet.

Bjørnvigs miljødigte, "Delfinen. Miljødigte 1970-75", "Abeguder. Miljødigte 1975-80" og "Epimetheus, Miljødigte 1980-90", har i høj grad været med til at skabe debat om naturudnyttelsen, og de har haft stor indflydelse på den generation af græsrodder og grønne politikere, der gjorde sig gældende igennem 1970'erne og 80'erne. Bjørnvigs miljødigte og økologiske essays, "Også for naturens skyld" og "Den følende Planet", påvirkede mig meget.^{iv}

Det er meget få forfattere, der ændrer landets politiske udvikling, og her tror jeg Bjørnvig spillede en undervurderet rolle for den spirende økologiske bevidsthed i Danmark.

3. Solfanger til udendørs brusebad. Årets løghøst hænger i bundter under halvtaget. 1980. Foto: Kaj Smedemark.

En helhed med engagement, humor og frisind

Danebod blev opfattet som en helhed, hvortil alle havde ejerskab og et fælles ansvar. Den var en levende organisme, hvis helbredstilstand var meget afhængig af gode relationer mellem alle – elever, lærere, forstander og administrativt og praktisk personale. Der var en samarbejdende tilgang til de ret komplekse beslutninger på "vilde" problemer. Ideerne blev ofte fulgt op af handling, hvis vi havde midlerne til det. Her spiste vi sammen,

festede sammen, arbejdede sammen og udvekslede meninger om alt mellem himmel og jord på det daglige møde mellem 8-10 lærere på lærerværelset kl. 12:30, efter middagen. Her var en uformel dagsorden, men dog med fokus på i fællesskab at udvikle nye ideer, der førte til handling. Tilsvarende havde det praktisk-administrative personale et uformelt køkkenmøde hver dag ved formiddagskaffen, hvor også vi lærere måtte deltage, hvis vi havde tid.

Højskolearbejdet fungerede som en helhed. Det frustrerede i starten nogle elever, at de ikke måtte reducere sig selv til nogen, der skulle have besked om, hvad de skulle lære. Højskolen var ikke særlig akademisk, og didaktik i akademisk forstand var et unævnt begreb, men alle betragtede arbejdet som højskolelærer som et privilegium og et kald, og et flertal af højskoleeleverne havde selv betalt for opholdet; de var der af lyst og interesse, ikke blot for fagene, men for det hele menneske. Jeg havde indsigt i didaktik fra pædagogikum, og mine højskolekolleger besad det vigtigste for en god underviser: engagement, humor, frisind og en evne til at give følsom, positiv feedback. Den kom til udtryk i både det levede hverdagsliv med inddragelse af eleverne i de praktiske opgaver som rengøring, madlavning, vedligehold og arrangementer internt og eksternt, og i undervisningen, hvor det blev normen, at ethvert undervisningsforløb var handlingsrettet.

Jeg havde fagligt meget kompetente kolleger i en utrolig godt samarbejdende lærerkreds. Danebod gav plads til medarbejderes forskellighed og til interesse for hinandens civile liv. Vi boede næsten alle i lærerboliger på højskolens matrikel, vi mødtes alle til morgensamlingerne, til middag kl. 12, når køkkenleder Mary Bjerrum ringede med klokken i gården, og vore børn kom til at gå i Midtals Friskole, oprettet af bl.a. Danebod-ansatte, og børneflokkene legede og spiste med på skolens matrikel, eller vi forsamledes i vore private haver på lune aftener. Samtalen bevægede sig gang på gang ud over de enkelte fags indhold. Fagene var egentlig kun anledning til at tale om eksistentielle og etiske spørgsmål i et miljø præget af kulturelt frisind og personlig stillingtagen. Der var

ingen "rigtige svar", ingen "sindelagskontrol", men derfor kunne meningsudvekslingerne jo godt blive skarpe, hvis synspunkterne blev for ortodokse.

Ligeværdighed og urørlighedszone

Det gjaldt også i undervisningen, hvor vi som lærere i et vellykket samspil om værdispørgsmål ikke måtte optræde som opdrager, men som inddrager, ikke som den vidende over for den uvidende, ikke som den myndige over for den umyndige, men som en person i ligeværdig dialog med et medmenneske. Det pædagogiske paradoks bestod i som lærer at tilkendegive egne holdninger og samtidig give plads til elevens uforbeholdne synspunkter. Denne form for undervisning forudsatte en særlig atmosfære med metodefrihed og råderum for læreren. Det spændende opstod, når samværsformen var præget af ligeværdighed og tillidsfuld samtale med fokus på gensidig forståelse. Man skal lære, at i en dialogisk samtale skal man ikke ud og forandre, ikke vinde en diskussion, ikke dømme hinandens motiver, men se på udsagn. Sammen med eleverne skulle vi vekselvirke om "det fælles tredje" og følge hinanden i et konstruktivt samspil, spørge uddybende ind, hvis man ikke forstod relevansen i den andens udsagn. Det var (er) ikke altid lige let i en diskussion om et etisk dilemma, hvor man var dybt uenig. Jeg havde en del at lære her med at stole på intuition og dømmekraft i en strid mellem konfronterende holdninger. Men lærerens inkarnation af frisind var nødvendig, når målet var elevernes medbestemmelse og selvbestemmelse. Det var også Mogens, der understregede vigtigheden af respekt for den enkelte elevs urørlighedszone i politiske og religiøse holdningsspørgsmål og for forskellen mellem kredsede livsytringer (fornærmelse, skinsyge, misundelse) og suveræne livsytringer (tillid, kærlighed, oprigtighed, fællesskab). Mogens kunne sin Løgstrup.

Oplivelse skaber frivillig flid

Jeg mindes med glæde den særlige atmosfære på Danebod, en venlig og humoristisk tone og en åbenlys glæde og engagement i hverdagen. De første par år blev min læretid. Som lærer var der ikke skarpe grænser mellem arbejde og fritid. Jeg var ikke bare faglærer, jeg var også deltager i skolens praktiske og sociale liv og levende optaget af samfundets udvikling. Debatbogen "Oprør fra midten" satte mange gange dagsordenen. Den pædagogiske tilgang til arbejdet byggede på at opleve og opfordre til selvaktivitet og selvansvar. Samværet blev indholdsrigt og udfordrende, når der blev snakket om visioner og etiske dilemmaer, og vi i fællesskab skabte gode og nødvendige løsninger på opgaver. Eleverne blev mødt med forventning om at være aktive deltagere, at blive inddraget og at have personlig betydning. Det var denne indirekte metode, der banede vejen til den hektiske frivillige flid i næsten alle ugens vågne timer, den frie tid i værkstederne og de frie fagvalg (helt frit var det nu ikke, skemaet tvang helt bevidst eleverne til at vælge forskellige typer af fag, heraf mindst et bogligt fag). Vi oplevede derfor en synergieffekt: at samspillet mellem forskellige fag, aktiviteter og synspunkter blev mere frugtbart i sammenhæng og i samværet på elevgangene. K.E. Løgstrup kaldte det i en antologi i 1987 for *tilværelsesoplysning*, der har som mål at gøre eleven myndig.^v Når jeg tænker på dette tiår som højskolelærer på Danebod, adskiller jeg ikke undervisningen fra mit civile liv eller fra kultur- og samfundslivet. Jeg var i perioden aktiv i Danmarks Naturfredningsforenings Lokalkomite, medlem af byrådet og skolekommissionen i Augustenborg og medlem af Radikale Venstres Miljøudvalg, der mødtes med ordføreren eller ministeren en gang om måneden i Nyborg.

Danebods iværksætterkultur

Under skyggen af Den kolde Krig var årtiet fyldt med virkelyst og skaberglæde. Jeg oprettede som godkendt økologisk avler Det økologiske Gartneri på

Danebod i 1979. Sammen med køkkenleder Mary Bjerrum og Rita Haugaard introducerede vi samme år Det grønne Køkken med tre kødløse dage om ugen. Og Danebod Energiforsyning arbejdede allerede med konstruktionstegninger af Danebod Møllen, der skulle bygges "fra grunden". Mere om det senere. Her er andre markante initiativer fra perioden 1978-1990:

Midtals Friskole blev oprettet 1979 på initiativ af bl.a. lærere på Danebod Højskole.

Midtals Musikskole blev oprettet 1980 på initiativ af bl.a. Henrik og Tinne Svane.

Lotte la Cour underviser i film og lyd/dias produktion fra 1980 og starter en filmklub med foredrag af kendte instruktører.

4. Løvfrø-biotop med Danebod Møllen og udsigt til Ærø i baggrunden. Foto: Kaj Smedemark.

En ny elevfløj indvies i 1984, og gymnastiksalen ombygges til teater og biograf, der udsmykkes af maleren Martin Quist.

Hanne Smedemark ansættes i 1984 til de tekstile fag og iværksætter, i samarbejde med Sønderborg Slot, en fornyelse af den gamle alsiske olmerdugstradition til moderne design og tekstiludsmykning (1984-88).

I 1987 opretter Erik og Lise Sommer Folkeensemblen "Katten i Sækken" med hjemsted på skolen. De optrådte rundt i landet med sange, viser og danse fra forskellige lande.

Et atypisk initiativ var Elektroprojektet, et forsøgsprojekt i 1987, der havde til formål at øge beskæftigelsen for kvinder mellem 25 og 50 år med ringe eller ingen uddannelsesmæssig baggrund. 15 kvinder startede med et 8 ugers højskoleophold som dagelever på Danebod og fortsatte med et 20 ugers fagligt kursus på Håndværkerskolen. Målet - at få kvinderne beskæftiget på elektronikvirksomheder i Alssund-området - lykkedes over al forventning. Det var et samarbejde mellem Arbejdsformidlingen, Kvindeligt Arbejderforbund, Specialarbejderforbundet, Håndværkerskolen i Sønderborg og Danebod Højskole. Kurset blev finansieret af Arbejdsmarkedsnævnet, Undervisningsministeriet, de alsiske kommuner og de deltagende fagforbund. Trods succes blev forløbet ikke gentaget, givetvis på grund af for meget bureaukrati.

Niels Larsen tager initiativ til Biografen i Fynshav, drevet af "Midtals Biograf-, Musik- og Teaterforening", stiftet 1990 af en kreds af alsiske filminteresserede. Biografen spillede 1-2 gange om ugen på fint udstyr fra en nedlagt biograf. Biografen blev drevet af elever, der valgte faget "praktisk kultur arbejde". Eleverne deltog på alle niveauer i driften af biografen (repertoireplan, forhandling m. udlejere, regnskab, pr-arbejde, operatørtjeneste, kiosk, køkkentjans og cafédrift). Desuden arrangerede de debataftener med filminstruktører og lign. Faget var en fornyelse af den gamle foreningslederuddannelse.

Erik Lindsø laver fra 1989 talrige radioudsendelser til DR om danskernes hverdag i et samarbejde mellem Museet på Sønderborg Slot, Radio Syd, Danmarks Radio og Danebod Højskole.

5. Redigering af radioudsendelse i studiet med Erik Lindsø. MUSEUM SØNDERJYLLANDS MEDIARKIV.

Erik Lindsø er tovholder i flytning af Vester Nebels gamle landsbysmedje til Danebod. Smedjen blev genopbygget med de oprindelige installationer intakte og funktionsdygtige. Den rummer alt, hvad der hører sig til i en traditionel gammel dansk landsbysmedje. Støtte fra Sønderjyllands Amts beskæftigelsesmidler, Augustenborg Kommune, Kulturfonden, Dansk Metal i Nordborg og Sønderborg, Danfoss, Egholt og Sydbank. Ved smedjens esse og blæsebælg blev højskoleelever undervist i det traditionelle smedehåndværk, historisk interesserede, fra bl.a. Hjortspringbådens Laug, arbejdede med jernaldersmedning, og kunstnerisk interesserede arbejdede med skulptur.

De æstetiske og manuelle fag tiltrak mange unge, og der bygges værksteder til tekstilfag, foto, medier, keramik, smedning, grafik og maleri, musik og

teater. Væveværkstedet var, som et af de få steder i Danmark, fuldt udstyret med 18 store skaftevæve med redskaber. Annemette Heltoft underviste i vævning og blev i 1985 afløst af Hanne Smedemark. Når det kneb med at få børnepasning og familieliv til at hænge sammen, eller børnene var lidt småsyge, blev de taget med på vævestuen...

Ugekurset introduceres på Danebod

Om sommeren kom folk fra hele landet til de korte kurser - Musik og Bevægelse (startet af Henrik og Tinne Svane i 1978, senere med bl.a. Jørn Steffensen og Inger Due), Økologi og Energi (startet i 1979 af Rene Karottki og undertegnede), Værkstedskursus med Rita Haugaard, Hanne Smedemark og Helle Fabricius. Rita udviklede fra 1975 Anna Terkelsens tekstilfag til en ny kursustype - ugekurset. Hun introducerede en enkelt kursusuge om sommeren, hvor temaet var spinding, farvning af uld, vævning og syning. Hun var på afgørende måde med til at præge udviklingen af de skabende værkstedsfaciliteter og til at fastholde den historiske dimension i undervisningen. Rita var iværksætter og medinitiativtager til Midtals Friskole (1979) og Midtals Husflid, der blev starten på genopblomstring af husflidsforeningerne i Alssund-området. Højskoleeleverne inviteredes til at deltage og fik på denne måde kendskab til et frivilligt og ulønnet foreningsarbejde. I en årrække var Rita Haugaard medlem af Dansk Friskole Forenings bestyrelse.

Poesi, passion og præstation går hånd i hånd

Jeg fortæller senere meget om energi- og økologi, fordi jeg selv direkte var involveret i undervisningen. Men man kan med lige så god ret fortælle om de musisk-kreative fag, der alle gav de unge aktiv deltagelse, konkrete opgaver og autentiske oplevelser. Den vinkel vil jeg overlade til andre.

Livet lønner præstationer, ikke hensigter, og mødet med virkeligheden leverede feedback 'en. Derfor blev alle fag afsluttet med en forestilling, en

koncert, en radioudsendelse, en fællestime, en udstilling, nogle gange offentligt, som koret der sang til julemødet og elevmødet, eller kunsthøjskolen, der udstillede på Biblioteket i Sønderborg og til familiebesøgsdagen, eller dramaholdet der turnerede rundt på Als med en børneforestilling, et gadeteater eller en fredsmarch i Sønderborg med Tinne Svane. Vi frygtede reelt for en atomkrig mellem Sovjet og USA.

Fællessang fyldte dejlig meget. Dygtige musiklærere som Henrik Svane, Inger Due og Erik Sommer var garanter for et treenigt møde mellem poesi, musik, lærere og elever, så vi både kunne mødes i fællesskab ved morgensamlingerne, ved foredragene og ved festerne om glæden og håbet og trøste os i bekymringerne.

6. Mogens Hemmingsen med studiekreds i idéhistorie 1979. Fotograf ukendt.

Skolens personale var næsten uden undtagelse aktive i det lokale politiske eller kulturelle foreningsarbejde, enkelte var særdeles aktive i landsdækkende politisk eller kulturelt arbejde. Skolen bidrog væsentligt til energi- og miljøpolitikken og til debatten om en bæredygtig udvikling, før dette begreb eksisterede. En lokal studiekreds med 18-20 deltagere, oprettet på initiativ af Mogens Hemmingsen i 1979-80, udgav en rapport med en række politiske krav til udviklingen i kommunen. Studiekredsen fik i 1981 indvalgt fire medlemmer af byrådet, inkl. undertegnede. Et resultat af arbejdet blev bl.a. nye andelsboliger og beskyttede boliger med ældrecenter i Fynshav.

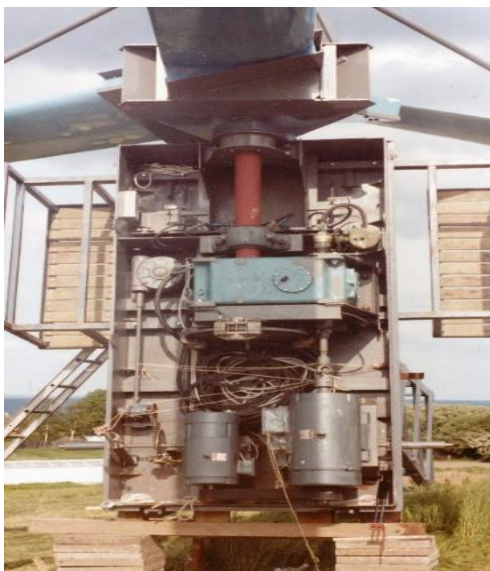
Skolens forstander, Mogens Hemmingsen, var i en årrække formand for Foreningen af Folkehøjskoler i Danmark og som sådan deltager i diskussionerne om højskolernes mål og visioner med erfaringer fra Danebod Højskole. Det var meget bevidst fra forstanderparret, at Danebod Højskole forblev "generalist", og aldrig blev enkeltsagsskole, specialskole eller "skole for "fritidssamfundet".

Andelsselskabet Danebod Energiforsyning

Danebod Højskole var en helhed, et univers i perioden 1978-1990, hvor skolen blev en slags hotspot for omstilling af den gamle grundtvigske bondehøjskole til moderne almen højskole. Rene Karottki blev ansat som lærer i 1977 og blev leder af Energikontoret på Als og tovholder i Andelsselskabet Danebod Energiforsyning, stiftet i 1978, sammen med lektor Ole Molsted, Asserballe. For Danebod blev Danebod-Møllen og Andelsselskabet Danebod Energiforsyning et brand. Flere gange var vi på ekskursion til Thy og Vestjylland, og flere gange besøgte vi ildsjælen Preben Maegaard. Han var blandt initiativtagerne til Folkecenter for Vedvarende Energi i Sdr. Ydby i Thy med forskellige demonstrationsmøller og eksperimenter med vedvarende energi. Preben Maegaard var en af de vigtigste pionerer for vindkraft og biogas i Danmark, og han kom flere gange til Danebod for at holde foredrag.

Den første el-producerende vindmølle i Danmark og i hele verden var fysikeren Poul la Cours forsøgsmølle på Askov Højskole i 1891. I dag er la Cour verdensberømt som vindkraft-pioner og vindelektricitetens opfinder. Ca. 250 el-producerende vindmøller blev omkring år 1900 opført i Danmark, men vindkraft blev efterhånden udkonkurreret af større elværker, der fyrede med billigt kul og senere med olie. Tanken om fossilfri energi overvintrede imidlertid i årtier frem til oliekrisen 1973, udløst af krigen mellem Israel på den ene side og Syrien og Ægypten på den anden side. På

den tid importerede Danmark stort set al energiteknologi og al energi som olie, og underskuddet på betalingsbalancen eksploderede.

7. Billeder fra møllebyggeriet 1980-83. Fotos: Kaj Smedemark. Darriusrotor 1980, fotograf ukendt.

Olieleverancerne fra de arabiske lande blev nedskåret, vi gennemførte krisebesparelser, og da leverancerne igen blev normale i 1974 var priserne skyhøje. I december 1973, da jeg boede på Egmont Kollegiet i København, skrev jeg: "Søndag morgen: sneen daler fint ned uden for vinduet og her er bemærkelsesværdig stille. Næsten ingen biler passerer forbi ude på Nørre Allé, kun en taxi eller en bus nu og da. Al ikke livsnødvendig bilkørsel er forbudt, vi bør lukke for varmen om natten og tage brusebad i stedet for karbad osv. Det er den første billøse søndag. Arabernes olieblokade er da altid godt for noget".

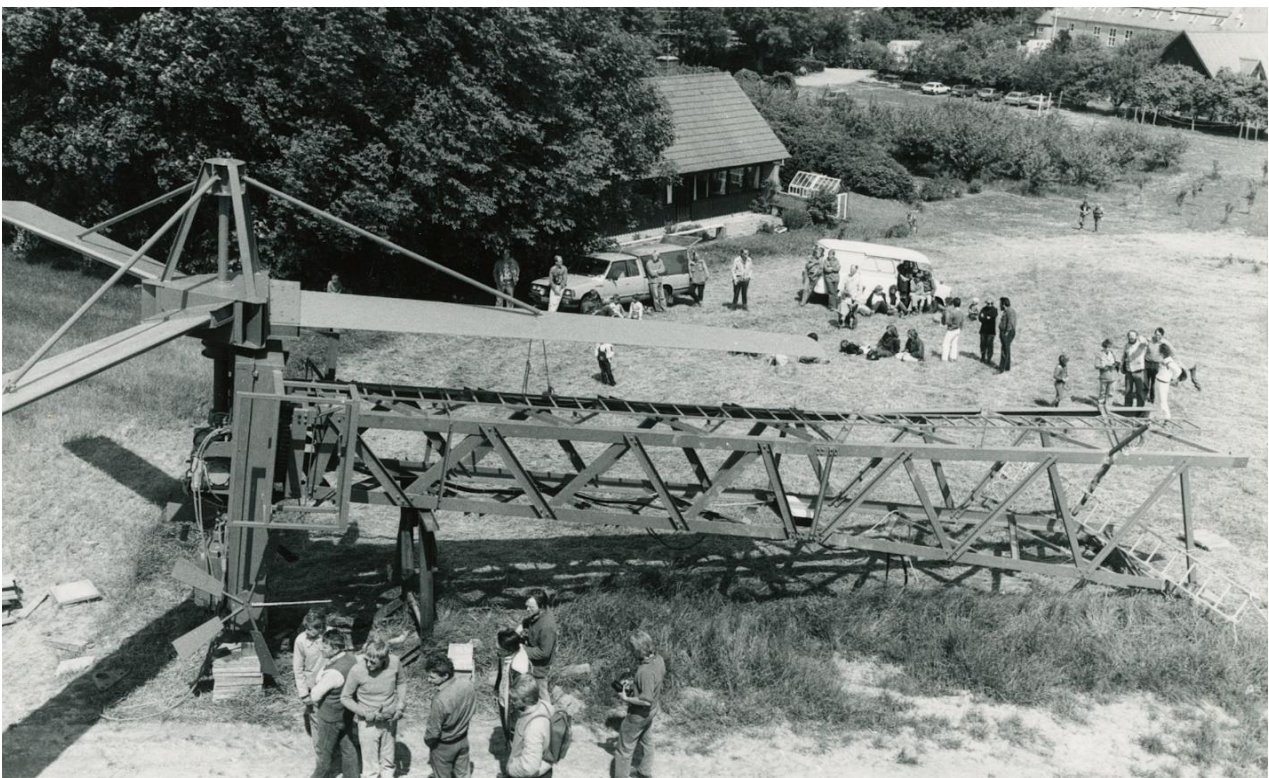

8. Rene tjekker profil på en vinge til Darriusrotor. Foto: Bent Kentov.

Selvforsyning med sol og vind på Danebod?

Energikrisen udløste en interesse for alternativer. Mange pegede på atomkraft som eneste realistiske mulighed. Men vi gjorde oprør imod

atomkraft, bl.a. fordi man ikke kunne pege på, hvad der skulle ske med det radioaktive affald. A-kraft blev da også ved en folketingsbeslutning taget ud af dansk energiplanlægning i 1985. Alternativet kunne være at blive selvforsynende med sol- og vindenergi. Vindkraften er et frit gode. Den ville gøre os selvstændige og uafhængige af fremmede magter. Andelsselskabet Danebod Energiforsyning ville fremme selvforsyning, decentralisering og andels-samvirke. Vi havde en forestilling om, at vindmøller kunne fremstilles lokalt i en størrelse, der passede til, at landsbyer kunne overkomme at opføre dem og drive dem; vi skulle løse energiproblemerne selv, ikke gøre os afhængige af udenlandsk teknologi og råstof.

9. Tårn med nacellen og vinger klar til at blive rejst. Hanne og jeg boede i huset i baggrunden – det var før nogen myndigheder tænkte over afstandskrav til møller! Fotograf Bent Kentov. MUSEUM SØNDERJYLLANDS MEDIEARKIV.

De store danske møllefabrikker opstod fra landlige jyske smedeværksteder. Her blev de første moderne møller udviklet og bygget. En række smede, maskinarbejdere, elektrikere, ingeniører, skolelærere og højskolefolk rundt om i landet gik i gang med at eksperimentere med vindkraft. Således også

på Danebod Højskole. De begyndte, uden nogen overordnet styring, at bygge små vindmøller. Især Carl Herforths og Claus Nybroes håndbog, "Sol og vind" (1976) var til stor inspiration for mange selvbyggere. Denne "bottom-up" og "trial-and-error" - strategi adskilte udvikling af VE-teknologi i Danmark fra andre landes. Hertil kom åbenheden om mølletypernes produktionsdata gennem foreningen Danske Vindkraftværker (nu Danmarks Vindmølleforening) og tidsskriftet Naturlig Energi. For det tredje slog andelstraditionen let igennem som fælleseje af møller i møllelaug. Andelsmøller udgjorde den største del af hjemmemarkedet for vindmøller i 1980'erne. Titusindvis af danskere blev andelshavere, og de var helt afgørende for at løbe verdens første kommercielle marked for moderne vindmøller i gang.

Danebod Møllen rejst og sat i drift 1983

Det var oplagt at udnytte oliekrisens fokus på energiforsyning og den relativt simple vindmølleteknologi til pædagogiske formål. Nogle højskoler satte vindkraft og solenergi på dagsordenen. Det gjaldt Tvind, Askov, Båring, Ærø, Snoghøj, Rødding, Gerlev, Kolding, Vallekilde og Danebod. Vi stiftede derfor i 1978 Andelsselskabet Danebod Energiforsyning som et lokalt forankret mølleprojekt. Bestyrelsen bestod i 1980 af gymnasielærer Ole Molsted, Asserballe, elinstallatør Chresten Christensen, Fynshav, lærer ved Fryndesholmskolen Jørgen Heine, højskolelærer Rene Karotki, en lærer på Håndværkerskolen i Sønderborg og mig selv. Desuden var en elevrepræsentant altid med til møderne. Lokale alsingere blev medlemmer af andelsselskabet og deltog i støttefester, salgsmarkeder og indsamling af bidrag til Danebod Møllen. Det blev til over 100.000 kr. Det blev et spændende samarbejde imellem lokale ildsjæle og Danebod Højskole som iværksættere. Eleverne deltog i byggearbejdet, bl.a. "jernpigerne", der forarbejdede ståltårnet.

I juni 1983 blev møllen rejst og sat i drift. Begivenheden blev fejret med taler af formanden, lektor på Sønderborg Statsgymnasium, Ole Molsted^{vi} og René

Karottki, mange interesserede fremmødte fra Fynshav og eleverne fra Midtals Friskole. Der blev drukket sodavand og øl og spist pølser og is. Møllen producerede strøm til nettet.

10. Danebod Møllen med nacellen og vinger løftes på plads på nederste del af tårnet. Foto: Bent Kentov. MUSEUM SØNDERJYLLANDS MEDIARKIV.

Vellykket pionerindsats til omstilling til grøn energi

Omstillingen af undervisningsfag på Danebod lykkedes i en lang årrække med konstruktive ideer fra passionerede praktikere, der skabte en interesse for økologi, sundhed, selvhjulpenhed og udviklingsspørgsmål. Når omstillingen af undervisningen blev vellykket, skyldes det i høj grad, at det fælles ejerskab tillod indvirkning på både skolens fysiske rammer, det daglige liv og de håndværksmæssige elevprojekter. Danebods energiforbrug blev omlagt i årene fra 1979-1989 fra olie til el fra vindmølle og minikraftvarmeanlæg fra Frichs og til naturgas.^{vii} Der blev efterisoleret og sat termoruder i alle vegne (1976-90), en 85 m² stor selvbygget solfanger, udviklet i samarbejde med en lokal solfangerproducent, blev sat op på Teatersalens tag (undervisningsprojekt 1980-82), vindmøllen på 48 kW med levering af strøm direkte til elnettet, designet og bygget af en gruppe lokale ingeniører og teknikere med aktiv medvirken af eleverne, blev rejst i 1983, varmepumpe til genbrug af aftræksluften fra køkkenet (1984), Danfoss energistyringsanlæg (1977-1985) og centralfyret blev omstillet til naturgas (1988) og erstattet af et minikraftvarmeanlæg (1990). Fryserne og elpærer blev udskiftet med lavenergifyser og lavenergipærer. Varmepumpen og solfangeranlægget kunne forsyne skolen med varmt vand i 90-120 dage. Vindmøllen producerede 35 % af elforbruget (68.000 kWh), kraftvarmeanlægget dækkede resten (110.000 kWh).

Elforbruget faldt i perioden 1973-1992 fra 210.000 kWh til 179.000 kWh. Energi til opvarmning ændrede sig i samme periode fra 92.000 liter olie/år til 51.452 m³ naturgas. Det repræsenterede meget store besparelser på vores budget, vel at mærke samtidig med øget komfort med væsentlig flere el-apparater og udvidelse af antallet af etage-m² i 1983-84 med 30 % i en ny elevfløj på 500 m².

Vi havde afkoblet vækst i velfærd fra energiforbruget, vi var selvforsynende med el, og afhængigheden af fossilt brændsel var reduceret til naturgas. På 15 år havde Danebod sænket køb af energi til halvdelen, på trods af udvidelsen af arealet med en tredjedel. Vi blev en foregangsvirksomhed mht. fremtidens energiforsyning, eleverne var deltagere og fulgte levende med i udviklingen.

11. De første moduler af 85 m² solfangeranlæg monteres på teatersalens tag. Foto: Kaj Smedemark.

Danebod 1990: vedvarende energi er et realistisk alternativ

Med de konkrete ændringer undgik vi "voodoo-økologien", der var forstander Mogens Hemmingsens udtryk for det særlige ritual, der bestod i, ved hvert elevholds begyndelse, at sværge på højst at stå tre minutter under bruseren og slukke lyset, når man forlod lokalerne. Mogens Hemmingsen var eminent dygtig til at finde engagerede rådgivende

ingeniører og søge tilskud til energiforbedringerne. Rene Karottki var en meget passioneret underviser og projektleder. Skolens pedel, Peter Danielsen, der var flymekaniker, var den daglige tekniske tovholder i Danebods energiforsyning.

Med udviklingen demonstrerede Danebod Højskole sammen med eleverne og lokale ildsjæle, at der var et renere alternativ til kul og olie, at alternativet skabte lokale arbejdspladser, og at det skabte øget komfort. Mange højskoler og nogle private virksomheder deltog i pionerarbejdet med vedvarende energi. Der var ofte et tæt samarbejde mellem højskolerne og den spirende danske vedvarende energi-branche. Flere højskoler var blandt kunderne til de nye teknologier. Kun få af samtidens virksomheder forstod de enorme udviklingsperspektiver, men nogle fremsynede virksomheder satsede på VE. I starten af 1980'erne havde Danmark ca. 20 forskellige små møllefabrikker (bl.a. Vestas, Bonus, Nordtank og MICON).

Danebods økologiske Gartneri

Da jeg blev ansat på Danebod, var det økologiske jordbrug endnu ungt, selv om megen praksis kunne hente inspiration fra den gamle landbrugsdrift uden kunstgødning og brug af pesticider. Det var jo stort set det jordbrug, jeg kendte fra mit barndomshjem i husmandsstedet i Sønderhede og fra køkkenhaven i Durup. Jeg studerede økologifaget på Københavns Universitet. Der var i 1978 endnu ingen systematisk undervisning i økologi på Landbohøjskolen i København (!), der var ingen økologiske landbrugsskoler, der var ingen konsulenttjeneste, og der var højst 30 landmænd i Danmark, der var "bio-dyrkere" og påvirket af Rudolf Steiners antroposofi. Sammenlignet med det industrialiserede landbrugs enorme uddannelses- og forskningsindsats for kemiske løsninger og for stærkt specialiserede bedrifter, stod det alsidige økologiske jordbrugs helhedsopfattelse af fødevarerproduktion meget svagt. Jeg fik arrangeret et besøg af Niels Erik Jensen fra Ørkengartneriet, der fortalte om biodynamisk landbrug. Han var redaktør af Bio-Information, der udkom med første nummer i 1973. Niels Erik Jensen forsøgte sig i december 1974 med at definere "et økologisk landbrug", baseret både på facts (naturfag) og holdning (værdier). Han havde selv et lille

økologisk jordbrug på Ørkengartneriet i Troelstrup ved Ålestrup. Især Bio-Information nr. 1 fra 1979 om selvforsyning blev inspirationskilde for mange.

12. GA-MA-drivhuse og Danebod Møllen på bakken. 1983. Foto: Kaj Smedemark.

Det var uhyre frugtbart at få frihed på Danebod til at formidle naturvidenskabelig indsigt ved at kombinere teori og praksis med en åben dialog om værdigrundlaget. Der var behov for noget andet end den intellektuelle, boglige undervisning, der for mange af vore elever virkede meget fjern. Samtidig var det virkelig motiverende at prøve at skabe en mere troværdig sammenhæng mellem en miljøbevidst teoretisk undervisning og den daglige praksis af forbrug af mad, vand og varme. Det krævede komplekse beslutninger med mange særinteresser, men det lykkedes Mogens og Rita at skabe fælles ejerskab med tillid og gensidig respekt. Det er helt sikkert, at Mogens og Rita har vendt alle vigtige ledelsesbeslutninger i privaten.

13. Markarbejde. Fotograf ukendt. MUSEUM SØNDERJYLLANDS MEDIARKIV.

Økologi som videnskab og frisindet dialog om værdiafklaring

Økologiske jordbrugsmetoder bygger i princippet på almindelig naturvidenskabelig viden og landbrugserfaring og en målsætning om at forene hensynet til natur, kvalitet, husdyrvelfærd og etik med praktisk landbrugsproduktion. Men måske hørte naturfag ikke "naturligt" hjemme i højskolen, selv om de gamle landbrugsfag var naturfagligt grundede? Dannelse indebærer såvel viden om et område som bevidste værdikriterier for, hvordan, hvornår og til hvad man vil anvende denne viden. Ethiske grundholdninger og valg af værdier hentes uden for naturvidenskaben, i

filosofi, idéhistorie og religion. Højskolen skulle danne det enkelte menneske til selv at træffe beslutninger i eksistentielle spørgsmål om, hvilke handlinger der skaber identitet og mening. Til denne dannelsesproces var netop økologiens arbejdsmetoder velegnede. Begrebet økologi var endnu ukendt for flertallet i befolkningen, så det var også et oplysningsarbejde. Økologisk naturvidenskabelig metodik består af procedurer for ikke at blive snydt - hverken af sig selv eller andre, den består af spilleregler, der sikrer at andre kan kontrollere, verificere eller falsificere observationer og resultater. De minder på mange måder om ideale demokratiske beslutningsprocesser.

14. Jeg underviser i økologi på "Halmloftet" på Danebod Højskole, 1980. Elevfoto.

Påstande accepteres ikke, de skal underbygges med argumenter fra etik og erfaring. Den naturfaglige hypotesedannelse, indsamling og tolkning af data – med alle de erkendelsesteoretiske forbehold man kan tage hertil – samt forhandlingen om anvendelsen var (er) netop modsætningen til den blinde accept af traditionssamfundets normer og sandheder. Og vi havde brug for at finde alternative spor. Man kan ikke tage stilling alene ud fra naturvidenskabelig indsigt. Man kan heller ikke tage stilling alene ud fra følelser og holdninger. Holdning må udspringe af en vis viden om de aktuelle sagsforhold. Det stiller krav om faglig forståelse, aktiv involvering og frisindet

dialog om værdiafklaring. Der er ret sikre facts i videnskabelig økologisk viden, men naturfag har ingen "sande" svar på, hvordan denne viden skal anvendes.

Økologisk frilandsgartneri, drivhuse og frugtplantage fra 1980

15. Nedtagning af GA-MA-drivhuse på Augustenborg Sygehus' gartneri og drivhus med øko-tomatplanter 1980. Det er mig med tophuen. Foto: Bent Kentov og Kaj Smedemark.

På Danebod ville det være muligt med en udvidet undervisning i økologi, hvor den teoretiske økologi førte direkte over i relevant praktisk arbejde på skolens landbrugsjord med forsøg og produktion inden for gartneri og frugtavl til selvforsyning af højskolen. Desuden lå Danebod Højskole ved Lillebælt, omgivet af skov og åbne landskaber med naturområder, der gav gode vilkår for feltbiologi. Jeg fik indbygget fysisk aktivitet i mit arbejde.

Jeg ankom til efterårs skolen og iværksatte her ferskvandsbiologiske forureningsundersøgelser af vandløb i Nørreskoven og vadehavsøkologi med undersøgelse af de økologiske konsekvenser ved inddigning af det, der nu kaldes Magrethe Kog ved Højer. Jeg tilbragte en studieuge med økologiholdet i marsken på Mogens og Ritas lille ejendom i Abterp. Samtidig forberedte jeg oprettelsen af Danebods økologiske Gartneri det kommende forår. Der var i forvejen en stor køkkenhave med grøntsagsproduktion, som pedellen sørgede for, og jeg blev glædeligt overrasket over, så åbent mulighederne var for at skabe sammenhæng med køkkenets menu.

16. Løgene sættes, forår 1980. I baggrunden en Darrieus-rotor tv og vores lille grå Ferguson th. På bakketoppen stang til måling af vindstyrke. Her bliver Danebod Møllen senere rejst. Fotograf ukendt.

Mange unge kom på højskole stort set uden praktisk erfaring. For dem var muligheden for at bruge hænderne både en udfordring og en udviklingsmulighed. Når de havde arbejdet manuelt nogle timer i marken førte det til en mere realistisk opfattelse af de fysiske arbejdsopgaver i jordbrugserhvervet. Normalt havde jeg 12-14 elever på holdet, og det praktiske arbejde foregik i arbejdsgrupper på 3-5 personer. Det var en passende samarbejdsgruppe og en passende gruppe at instruere. Ofte havde nogle elever viden og færdigheder, som andre i gruppen kunne lære af.

I løbet af de følgende to vækstsæsoner kom det økologiske gartneri på Danebod til at omfatte frugtplantage med æbler, pærer, blommer, kvæde og kirsebær, et frilandsgartneri på 8.000 m² og tre drivhuse med et samlet areal på 150 m² med tomater, agurker og peberfrugter. De to drivhuse på 2x60 m² var GA-MA drivhuse, der var almindelige i 1950'ernes gartnerier, og som vi pillede ned og flyttede fra Augustenborg Sygehus' gartneri, takket være slotsgartner Hans Hartvig Rambusch. Fem skoletrætte unge fra Ungdomsskolen i Augustenborg satte i et beskæftigelsesprojekt drivhusene op igen på Danebod, så de var klar til vækstsæsonen 1980.

17. Forårsarbejde. 1979. Fotos: Kaj Smedemark

Det økologiske gartneri var et vindue mod verden

I 1972 blev den internationale paraplyorganisation IFOAM (International Federation of Organic Agriculture Movements) dannet til fremme af økologisk jordbrug. I Danmark blev Landsforeningen Økologisk Jordbrug (LØJ) oprettet på et møde i Roskilde d. 7. marts 1981, og samme sommer havde Danebod sit første ugekursus i Energi og Økologi, hvor jeg havde økologisk jordbrug og Rene vedvarende energianlæg på programmet. Lotte deltog med "Utopier" med bl.a. forfatteren Svend Åge Madsen på holdet. Jeg blev, som en af de første, kontrolleret efter det nye dyrkningsgrundlag og godkendt som avler og mærkningsberettiget i LØJ. Jeg garanterede dermed, at produkterne blev dyrket efter foreningens nye avlsgrundlag, og at der ikke blev anvendt kunstgødning og giftsprøjtning. Samtidig blev jeg kontaktperson for Landsforeningen Økologisk Jordbrug i Sønderjylland, og der begyndte at komme besøgende fra børnehaver, skoler og seminarier. I 1982 startede Den Økologiske Landbrugsskole i Aabybro med bl.a. Danske Husmandsforeningers og FDB's støtte.

Efter 1979 blev der ikke anvendt sprøjtemidler på Danebod. Vi var blandt de første til at afprøve bladlusmyg til bekæmpelse af bladlus på peber i drivhuse, snyltehvepse til bekæmpelse af mellus ("hvide fluer") på tomatplanter og rovmider til bekæmpelse af spindemider på agurkeplanter. Eleverne åbnede

med undren de små postpakker med dyrene fra Sverige, for at fordele dem på planterne i drivhusene.

18. Jorden gøres klar med Goldoni Super Special 13. Foto: Kaj Smedemark.

Efter et år blev alle arealer – blomsterhave, frugtplantage, plæner - plejet økologisk. Vi dyrkede grøntsager og frugt til eget forbrug, og efterhånden som de økologiske produkter kom på markedet, købte vi også økologiske varer, vi ikke selv kunne producere. Vi supplerede med grøntsager fra økopionerne Janne og Frede Larsen på Bigaarden ved Padborg. På marken omkring møllen havde vi tre stude gående. De blev slagtet om efteråret og bl.a. spist ved en gevaldig vikingefest. I 1984 oprettede Danske Husmandsforeninger og LØJ i fællesskab en økologisk konsulentttjeneste. I 1987 fik Danmarks verdens første "økologilov" med kontant støtte til omlægning og økologisk drift. I 1989 blev det røde Ø-mærke lanceret som kvalitetsgaranti for ensartede og

anerkendte produkter til forbrugerne. Thise Mejeri startede produktionen af økologisk mælk i 1988 og kort tid efter kunne man købe det i COOP-butikker. I 1995 var vi tæt på 100 % forsyning med økologiske madvarer, bort set fra kød. Danebods økologiske Gartneri var et vindue mod verden.

Danebods grønne Køkken

En højskole er en kostskole, og mad er til alle tider et omdiskuteret emne på en kostskole. Det er ikke blevet nemmere med tiden. Alle har deres egne vaner og meninger. Det var derfor konfliktområde, når jeg, i samråd med køkkenleder Mary Bjerrum og Rita Haugaard, i februar 1980 formulerede et sæt økologiske retningslinjer for kostsammensætning og -indkøb på Danebod. De fleste af vore elever anså sig selv for miljøbevidste og ville gerne spise både sundt og "miljørigtigt". Det kneb så mere med at leve op til idealerne, når maden stod på bordet (mig selv ikke undtaget). Kosten blev lagt om i grøn retning ved hjælp af en positivliste og en negativliste i samarbejde med Mary. Tre kødløse dage, en fiskedag og tre køddage om ugen og ingen ketchup og tilsætningsstoffer. Det var tæt på at skabe et oprør, men det gav en vældig diskussion om miljø, kost og sundhed, om videnskabelig evidens, viden og værdier, ikke bare i madudvalget, hvor tre elever deltog, men i hele elevflokket. De skulle jo leve af resultatet morgen, middag og aften.

19. Æbleplukning til køkkenet september 1980. Økologiske stude til fryseren 1987. Foto: Kaj Smedemark.

Tre forhold skulle vi også tage hensyn til: smag, pris og tilberedningstid. Vegetarretterne var på det tidspunkt et ret ukendt begreb, og man kunne ikke bare "gå på nettet" og finde opskrifter. Selv på biblioteket kneb det med at finde grønne kogebøger. Rita Haugaard og Lotte la Cour hjalp med at finde egnede opskrifter. Mary eksperimenterede en hel del, og det lykkedes fint. Efter få år var Danebods grønne Køkken kendt og respekteret i brede kredse, og Mary underviste i Danebods opskrifter på aftenskolekurser i Sønderborg. Det var (er) typisk, at diskussioner let koncentrerer sig om meget konkrete forhold, man har en personlig erfaring med og interesse i. Men det var jo netop en mulighed for at træne evnen til at give udtryk for egne interesser, bringe dem i spil og forfølge dem i praksis i en sammenhæng, hvor et standpunkt risikerede at blive realiseret. Samtidig stillede det også krav til evnen til at kunne se en situation fra en modparts synsvinkel og en evne til at kunne indgå kompromiser.

20. Løgene bundtes op til vinteropbevaring september 1980. Foto: Bent Kentov.

Levende vekselvirkning om hverdagsproblemer på Danebod

Sagen om kosten var eksemplarisk. Opgaven blev løst ved at gå i frisindet dialog med eleverne med saglige og etiske argumenter, gerne modargumenter, for at give dem chancen for at prøve kræfter, og ved at respektere urørlighedszonen, dvs. undgå indblanding i modpartens motiver.

Slaget om en ugentlig fiskedag blev tabt. Den blev aldrig populær hos ret mange! Det andet nederlag var for og imod ketchup, som på det tidspunkt indeholdt tilsætningsstoffer, som dømte den til negativlisten. Det tredje slag var "salatkrigen". Salater var, ifølge en gruppe ret venstreorienterede elever på gartnerholdet, "røde", og vores salatoverskud skulle ikke sælges i en kapitalistisk butik som Brugsen. Sagen var inficeret af ideologi og blandet ind i geopolitik. Salget blev dog realiseret, da "vores brugs" historie blev forklaret som et andelsselskab, hvor vore lokale venner sad i bestyrelsen.

Jeg kan godt nævne to områder mere, hvor en mindre del af de unge mennesker var "argumentresistente", alkohol og hash, men det er en anden historie. Også på Danebod brugte vi forholdsmæssig megen tid på lærerværelset til at vende problemelevers adfærd. Når skolens regler blev overtrådt, var Mogens god til at træde op som autoritet: hertil og ikke længere. Men kun meget få blev bortvist. Vi havde en "tommelfingerregel": højst 10 % af eleverne burde have store problemer af den ene eller anden slags i rygsækken. Det var ud fra den erfaring, at den effektive, ægte inklusion af dem lå hos med-elevers virkelyst og positive forbilleder, ikke hos os lærere, uanset antallet af samtaler og forbud og trusler om bortvisning.

Økologiske jordbrug: fra pionerindsats til grønt marked

Miljøudviklingen var både bekymrende og motiverende for eleverne at følge i et årti, hvor landbruget næsten ureguleret anvendte kunstgødning og pesticider, der nu er forbudt (men kommer op med drikkevandet), hvor vandløb blev kvalt i forurening, kun røde dansemyggelarver overlevede, og hvor kommunerne hverken ville kloakere eller bygge renseanlæg. Vi spurgte: er der et alternativ, og hvordan ser det ud? Tilsvarende med energien: var der et alternativ til olien? Var der et alternativ til atomkraft, ikke mindst efter ulykken på det sovjetiske atomkraftværk i Tjernobyl, der i 1986 eksploderede og sendte en radioaktiv sky ud over det meste af Midt- og Nordeuropa. Jeg husker Tjernobyl-katastrofen i 1986. Sammen med Natur og Ungdom

registrerede jeg på dagen d. 26. april løvfrøvandhuller. Den 7. maj 1986 skriver jeg i min dagbog: "Det første blommetræ er sprunget ud og i

21. Løgene er høstet og bundtes til ophængning. Danebod Højskole efterår 1980. En parabolsofanger tv i baggrunden. Foto: Bent Kentov.

græsplænen blomstrer ærenpris. Der er grøde i luften, men det er mærkeligt at opleve foråret nu. Det radioaktive nedfald kom med regnen i nat. Kørerne må ikke gå på græs, og grønsagerne fra friland skal skylles. Radioaktivt jod og cæsium fra Tjernobyl ved Kiev i Ukraine har forgiftet hele Nordeuropa; det hævdes at være under faregrænsen endnu. Kernekraftværket er nedsmeltet; det skulle overhovedet ikke kunne ske". Oplevelserne satte frygten for Den kolde Krig i perspektiv.

De mange gøremål gjorde undervisningen i økologi enorm varieret. Det er velkendt, at en ny variation i undervisningen eller en ændring af lærerens adfærd, i sig selv har en motiverende virkning. Samtidig blev eleverne inddraget i forsøg på at få tanke, ord og hverdag til at hænge sammen. Miljøarbejdet var ikke blot boglig teori, men overgik til forsøgsprojekter i undervisningen og til at være alvor i den daglige praksis. Vi havde praktiseret en form for miljøledelse siden slutningen af 70'erne, lang tid før begrebet blev kendt. Som tiden gik op igennem 80'erne, blev pionerindsatsen professionaliseret, og markedsorienteret. Produktionen af vedvarende energianlæg, energibesparelser og vandrensningsteknologi blev i stigende omfang varetaget af private erhvervsvirksomheder, og produktion og salg af økologiske fødevarer blev sat i system af de store kæder. I stedet for selv at fremstille produkterne, blev det fornuftigt at støtte den fremvoksende grønne sektor igennem miljøbevidste indkøb. Det økologiske jordbrugs skæbne var nu afhængig af markedet og forbrugernes miljø- og sundhedsbekymring. Ti år efter starten ophørte jeg med at undervise i økologisk jordbrug i 1989, gartneriet blev nedlagt og arealet tilplantet med skov med danske træarter. De nye højskolelever kendte produkterne fra butikkerne, og mange kendte teorien bag økologisk jordbrug fra gymnasiernes undervisning i biologi. De unges nysgerrighed rettede sig nu mod andre emner.

Grønt håb og Den kolde Krig

I gennem 1980'erne frygtede vi den ultimative øko-katastrofe, atomkrigen mellem Øst og Vest. Emnet fyldte meget i årtiet i studiekredse, foredrag og demonstrationer. Ved Berlinmurens fald i 1989 blev frygten afløst af grønt håb. Men ingen havde fantasi til at forestille sig Warszawa-pagtens kollaps i løbet af få uger.

I midten af 1980'erne rejste nogle Danebod-elever, efter deres højskoleophold, på en tur til Sovjetunionen. Deres tilbagemelding lød på stor mangel på alt. Tog man uden for storbyerne, levede man uden veludviklet infrastruktur, uden sanitet, uden rindende vand og uden

telefonforbindelse. Brød og grøntsager kunne være svært at opdrive. Kød og æg var det helt umuligt at købe. Rusland befandt sig i en tilstand af fattigdom og nød og måtte importere korn.

I 1989 fulgte vi dramaet om Berlinmurens fald gennem en perlerække af aftenforedrag, arrangeret af min kollega Niels Larsen. Foredragene kom på mirakuløs vis til at ligge parallelt med den virkelige udvikling. Vi vidste, at der var noget stort undervejs, men vi var også bange for den sovjetiske reaktion. Gjorde sovjetkommunisterne hvad de plejede at gøre, rykkede de ind med flere hundrede tusinde soldater og skød enhver, der ikke ville makke ret (Ungarn i 1956 og Warszawa-pagtens invasion af Tjekkoslaviet i 1968 var ikke glemt). Efterårets folkelige foredrag handlede om "Den særlige sovjetiske mentalitet hos Homo sovjeticus", om "Gorbatjovs muligheder for at overleve den sociale og etniske uro", som glasnost og perestrojka havde gjort mulig, om "Opbruddet i Sovjet og Det europæiske Hus" og om "Balanceakt, økonomiske reformer og demokratisering i Polen og Ungarn". Dagen efter dette foredrag på Danebod, den 3. november, blev grænsen til Tjekkoslaviet åbnet, og titusinder af østtyskere flygtede igennem Tjekkoslaviet til Vesttyskland. Den 4. november demonstrerede 500.000 i Østberlin og råbte: "Wir sind ein Volk"! De krævede frie valg og rejsefrihed. DDR's regering trådte tilbage, og endelig, d. 9. november 1989, blev det meddelt, at det var frit at passere til Vesttyskland. Grænsevagterne ved Bornholmer Strasse blev presset til at åbne grænsebommene. Muren var faldet og åben! Østtyskerne kunne for første gang siden august 1961 frit tage til Vestberlin for at besøge slægtninge og venner. Der var vilde jubelscener og glædestårer i Berlin, og unge mennesker begyndte at rive muren ned. DDR var kollapset. Den 30. november handlede foredraget om "Vesttyskland og Østeuropa", og diskussionen drejede sig om muligheden for et genforenet Tyskland.

Mogens og Erik var på tur til Prag med en elevgruppe. Erik Lindsø, fortæller på Facebook om den dag, verdenshistorien ændrede sig: "Den 9. november 1989 kom morgensamlingen på Danebod Højskole til at handle om det, vi

lige havde hørt radioen. Vi havde været der tre uger forinden, og vi havde set Trabanternes indtogsmarch i Prag og østtyskere, der væltede ind på vestlige ambassader. Vi havde set optøjerne i Dresden. Vi havde mærket en helt særlig stemning. Men vi var kørt ind og ud af DDR ved grænseovergangen ved Helmstedt - gennem pigtråds-mure og mineret ingenmandsland bevogtet i lyset fra lanterner af skarpladte våben, bidske schæferhunde og kolde krigere. Vi forstod ikke dén morgen på Als, at Muren var faldet. Eller også var det fornemmelsen af, at vi så kort forinden havde været midt i historiens hjul, mens det drejede uden at opdage, hvor hurtigt det drejede med os på.

Tre måneder senere kørte vi den samme vej med et nyt hold elever til Prag, og vi kunne ikke se skyggen af en grænseovergang ved Helmstedt. Vi så derimod bønder i færd med at opdyrke nyt agerland i ingenmandsland.”

Eleverne og vi fulgte intenst med i begivenhederne. Sjældent har tilværelsesoplysning og den geopolitiske virkelighed været så tæt forbundne. Sjældent har det været så vedkommende at forbinde den store historie med den lille historie, fraværet af den radioaktive atomsky med muligheden for giftfrie fødevarer. Lettelsen var stor over, at faren for en atomkrig og en økologisk katastrofe var drevet over.

Hvordan oplevede de unge selv deres højskoleophold?

Mange højskoleelever nævner det sociale fællesskab som det vigtigste. Nogle nævner fundet af fremtidig uddannelse. Andre nævner enkeltstående møder med en person eller et fagligt stof, hvor en livsafgørende indsigt indfandt sig. Kostskoleformen var en udvidet form for "social praktik," og samværet fandt sted 24/7 i en langt mere forpligtende sammenhæng end vanligt. Det muliggjorde en intens social feedback, ikke mindst fra kammerater. Det var derfor et "vildt" problem og en særlig højskolepædagogisk opgave at kvalificere denne feedback med valget af arbejdsformer, samværsformer, undervisningens indhold, de daglige

rutiner og omgangstone. Anerkendelse af færdigheder og præstationer tilskynder til at lære mere – kompetent positiv feedback er det mest læringsfremmende pædagogiske redskab overhovedet. Danebods insisteren på at koble undervisning og fælles praktiske opgaver sammen skabte en frugtbar helhed, der kunne forstås, håndteres og give mening for de fleste. Mange unge kom fra vilkår, der mere og mere var tømt for nødvendige, meningsfulde, daglige opgaver, ikke mindst hvis de også var arbejdsløse. Og ungdomsarbejdsløsheden var stor.

Livsviljen aflæses i anvendelsen af den fri tid

Styrkeområderne ved et højskoleophold på Danebod var kvalificeringen af den fri tid, den tid, hvor eleverne var overladt til selvforvaltning, altså ikke undervisningen, ikke foredrag, ikke de skemalagte fag. Det var i den fri tid de fremviste det, de var optagne af, det igangsættende for dem. Eleverne så verden gennem deres egne oplevelser, forestillingsbilleder og anskuelser. De var eksperter i deres eget liv, og ingen virkningsfuld livsoplysning ville finde sted bag om deres egen livsvilje. De oplevede på Danebod en anderledes form for skole, en helhed, uden skarpe skel mellem arbejde og fritid, mellem undervisning og samvær, mellem de praktiske opgaver og de legende og skabende fag. Valgfriheden til fagene sikrede "et frit pensum", at vi byggede på de unges passion og styrkesider. Et samarbejde om fælles værdier mellem personale og elever blev levende for de fleste.

Oplevelse af sammenhænge skaber livsduelighed

Men det var en udfordring at fastholde opmærksomheden på de opgaver, der hverken var selvvalgte, særlig morsomme, men dog blev stillet af "det virkelige liv" på skolen. Naturligvis syntes nogle elever, det var træls at skulle gøre rent (tærsklen varierede ret meget), rydde op efter lørdagens fest eller skulle tage opvasken efter middagen. Men det var jo blot opdragelse til borgerligt ombud og ansvar for det fælles, hvor de måtte finde en balance mellem frihed og bundethed. Der var også kampe om løsning af opgaver i familiegrupperne og på det ugentlige fællesmøde. Men eleverne blev

deltagere, ikke kun iagttagere. Danebod blev "deres højskole". Gamle elever giver udtryk for - måske med andre ord og forskellig betoning - at de blev mere modne, fik inspiration til valg af uddannelse, opbyggede en større evne til at vælge mellem muligheder, en større evne til at foretage vurderinger med vidtrækkende konsekvenser, en evnen til at indgå i et tæt socialt samspil, en evne til at finde egen placering i den sociale sammenhæng, en evne til at kunne skifte synspunkt og indgå et kompromis efter en kritisk analyse, en evne til at forny de faglige færdigheder og et mere opmærksomt blik på de fælles samfundsmæssige udfordringer. For mig er det indlysende at helheden på Danebod stod og faldt med en meget kompetent tilværelsesoplysning i undervisningen og starthjælp til struktur på den fri tid, adgangen til værkstederne og, ikke mindst, en model for en sjov og meningsfuld fest. Uden helheden ville magien kollapse, opholdet blive usammenhængende, ubrugbart og meningsløst.

22. Temafester på Danebod 1979-80. Fotos: Kaj Smedemark.

Eksistentielle samtaler er ofte uplanlagte og fortrolige

De mange personlige beretninger mellem eleverne på gangen og værelserne var vigtige. Det var personlige fortællinger, der tog udgangspunkt i konkret levet liv. Disse ofte fortrolige samtaler om livssammenhænge gjorde ellers abstrakte og fremmedartede begreber tilgængelige for en fælles snak om vilkår i den enkeltes liv. Undertiden fik jeg selv indblik i disse samtaler, fx under overnatning med en gruppe elever

i en fjeldhytte i Rondane. Vi lå på gulvet i vore soveposer i skæret fra den endnu lune pejs, og eleverne delte i mørket ikke blot dagens oplevelser i sneen, men også oplevelser fra egen opvækst – skolegang, familien, ensomhed. Det var rørende og livsbekræftende og måske øjeblikke, der blev livsafgørende for en elev. Jeg blev, uden at ville det, delagtiggjort i deres snak, jeg var en del af flokken. Der er rødder som udgangspunkt vi ikke vælger, men må leve med: givne betingelser, fødsel, forældre, død, sygdom, barndom og ungdom, naturen, klassekammerater og venner, køn, sprog og historie. Som lærere satte vi disse tidløse eksistentielle spørgsmål på dagsordenen i fx fortællinger, men jeg er overbevist om, at de dybeste og vigtigste samtaler foregik uplanlagt og fortroligt blandt eleverne efter den formelle undervisning. Fag og studiekredse leverede råstof og etiske dilemmaer til livshistorierne på elevgangene og på værelserne, hvor eleverne frivilligt åbnede for "urørlighedszonen" over for gode venner. Højskoleelever kan blive meget "tætte". Der var en grund til at de græd i afskedens stund, når de rejste hjem til hvert sit hjørne af verden.

Det første elevhold er endnu i dag det, der står klarest i min erindring. Afskedens time i juni 1979 var trist, men ikke ubærlig for mig, for jeg havde mødt min kommende hustru på holdet - og hun blev på Danebod. Vi har nu levet sammen i 45 år, har fire børn og foreløbig syv børnebørn.

Danebod blev elevernes skole og gav livsmod og virkelyst

Vi har talrige udsagn fra gamle elever om den vigtige betydning netop deres eget højskoleophold har haft for deres liv. Danebod blev "deres højskole". Rekruttering af nye elever til Danebod skete ofte via anbefalinger fra tidligere elever og den eksisterende brugerbetaling sikrede, at eleverne også stillede krav til skolen. Det, de fik med sig, var lysten og modet til at forme deres eget liv og til at dygtiggøre sig med frivillig flid i et selvvalgt fag. På Danebod havde de lært det, de kunne, i en "grundtvigsk tradition" på basis af levende vekselvirkning, nysgerrighed og lyst. De havde set betydningen af at stille krav til sig selv om arbejdsdisciplin og fordybelse og at finde sin plads i et socialt netværk. De havde set værdien af en indre styret

personlig identitet. Denne evne til at kunne vurdere, analysere, vælge på et oplyst grundlag og handle var myndiggørelse til et folkestyret samfund. Danebod Højskole fungerede i tiåret som en oplivende helhed med forståelig, anvendelig og meningsfuld livsoplysning for eleverne – ja, for os alle.

ⁱ Mine oplevelser fra Danebod Højskole er beskrevet i *"Tag lyset med 2. Min egen danmarkshistorie. En sallingbos livsfortælling"*. BoD 2018. I denne artikel er kun elementer fra det første tiår på Danebod beskrevet.

ⁱⁱ Jeg er senere nået frem til en dybere forståelse af undervisningens didaktik i *"Læringens biologi og undervisning der virker"*, KLIM 2014. Bogen hviler på en biosemiotisk forståelse af hjernens fornemste kognitive egenskaber, evnen til at forudsige på baggrund af abduktiv tænkning, dvs. en syntese af såvel eksplicit viden som intuitiv bedømmelse af følelser, stemninger, relationer og fortællinger i situationen. Min erfaring stammer fra min tid som gymnasielærer på Efterslægtsselskabets Gymnasium på Nørrebro i København, lærer på Danebod Højskole, lektor på University College Syd og fra mine børns skolegang i Midtals Friskole – samt egne oplevelser i uddannelsessystemet.

ⁱⁱⁱ Danebod Højskoles årsskrifter blev udgivet af Danebod Højskoles Elevforening og Danebod Højskole. Der er udgivet årsskrifter for alle årene fra 1922 til højskolens lukning i 2002.

^{iv} "Bag dagen, som den er, skinner en større dag". Kronik om Thorkild Bjørnvigs forfatterskab. Friskolebladet 1994 s 112-115.

^v K.E. Løgstrup taler om tilværelsesoplysning som formålet med at holde skole: "... til en skole hører oplysning om den tilværelse vi har med og mod hinanden, oplysning om samfundets indretning, og historiens gang, om naturen vi er indfældet i med vort åndedrag og stofskifte, om universet vi er indfældet i med vore sanser. For at have en enkelt glose for det vil jeg kalde det tilværelses-oplysning". Citat fra *"Skolens formål"*, artikel i *Solidaritet og Kærlighed*, Rosemarie Løgstrup 1987.

^{vi} Ole Molsted (1978): Om udnyttelse af vindenergi. Danebod Højskoles Årsskrift 1978. Her præsenteres teorien og den første skitse til Danebod Møllen.

^{vii} Jan Viegand (1991): Energi & Planlægning nr. 2. Energistyrelsen.